

Іван Гуржій

ОБ'ЄДНУВАЧ ГАЛИЦЬКО- ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Дальший процес розвитку феодальних відносин, економічне піднесення міст і скупчення навколо їх місцевого економічного життя – все це неминуче вело Київську Русь до роздріблення на ряд самостійних земель, в політичних центрах яких зміцнювалися окремі князівські династії. В період, коли Київ втрачав своє значення політичного й економічного центру, на території Південно-Західної Русі відособилось п'ять великих феодальних князівств: Галицьке, Волинське, Київське, Чернігівське і Переяславське. Одночасно з підвищенням на північному сході Русі Володимиро-Суздальського князівства, на південному заході її економічно зростали й політично зміцнювалися Галицьке й Волинське князівства, які в кінці XII століття об'єдналися в міцну феодальну державу, очолену волинським князем Романом Мстиславичем¹.

Галицька земля займала крайній південно-західний кут Русі з центром в північно-східних відрогах Карпат. На північному заході вона межувала з Польщею, на південному – з Угорщиною, на півдні – з степовими кочівниками, а на сході й півночі – з Київським і Волинським князівствами. В південному напрямку галицькі землі тягнулися до Чорного моря і Дунаю, охоплюючи нижню течію Серета, Прута і Дністра. Часткове господарське запустіння Подніпров'я, що почалося з середини XII століття, мало відбилося на економічному становищі Галицької землі. Добрі природні умови, наявність значних покладів кам'яної солі, віддаленість від половецьких орд, приплив населення з Наддніпров'я, що відходило під натиском кочовиків, незначність князівських чвар, економічні зв'язки з іншими руськими землями й державами Середньої Європи - ось ті чинники, які сприяли економічному піднесенню Галичини. Будучи пунктом перетину багатьох торгових шляхів, Галичина мала можливість постійно підтримувати економічні зносини з Наддніпрящиною і Візантією, використовуючи багату мережу судноплавних рік. Головними

центрами Галицької землі спочатку були Перемишль, Звенигород і Теревовль, а згодом на перше місце висувається місто Галич (на правому березі Дністра).

Певна відмінність у суспільно-економічному й політичному розвитку Галицького князівства зумовили місцеві особливості в процесі складання тут феодалних відносин (боярська сеньйорія як основний тип феодалних володінь, недорозвиненість князівського домену тощо)¹¹¹. В той час, як південні землі Київської Русі перебували в стані деякого занепаду, Галицька земля, подібно до Північно-Східної Русі, стала місцем жвавої колонізації. Заселяючи землі боярських “отчин” або “отечествий”, як їх називає галицько-волинський літописець, колоністи ще більше зміцнювали економічну базу місцевих бояр. А коли врахувати те, що діяльність князів в Галицькій землі почалася на багато пізніше, ніж, скажімо, в Київській Русі, а також загальну недорозвиненість торгових центрів - все це разом взяте і дасть відповідь чому тут, як ніде в інших князівствах на території України, була така сильна консолідація боярства.

Ставлячи над усе свої вузькокласові інтереси, галицькі великі бояри відігравали реакційну роль в політичному житті країни¹¹². В умовах, коли галицькі князі були позбавлені міцної економічної й широкої соціальної бази, місцеві бояри, володіючи обширними вотчинами з масою феодалнозалежних селян і рабів, тримаючи в “кормлінні” цілі волості й окремі міста, маючи власні військові загани і васалів, повсякчасно втручалися в державні справи, зміщали й призначали князів, вели довготривалі спустошливі міжусобні чвари, зносились з іноземними державами, даючи їм привід до експансії на Галицьку землю. Такі дії великих бояр змушували галицьких, а пізніше галицько-волинських князів вести жорстоку боротьбу з ними. Це була боротьба прогресивної на той час централізації проти роздрібленості і феодалних чвар, боротьба за дальший економічний розвиток і політичну єдність проти внутрішніх спустошень і зовнішніх нападів.

В час відокремлення Галицької землі (кінець XI - початок XII ст.) тут укріпилися правнуки Ярослава Мудрого – Ростиславичі: Василько, Володар і Рюрік¹¹³. Не дивлячись на те, що кожний з них володів окремою областю (Василько – Теревовльською, Володар – Звенигородською, Рюрік – Перемишльською), в зовнішній політиці вони в більшості випадків виступали разом, мужньо відбиваючи агресивні наміри іноземних держав та успішно паралізуючи інтриги волинських князів¹¹⁴. В результаті нищівної поразки, нанесеної військами Володаря і Василька угорським феодалам в 1099 році під Перемишлем, майже

на сто років була припинена їх агресія на Галицьку землю. Смерть Володаря і Василька на (1124 р.) негативно відбивалась на політичній цілості Галицької землі. Вона була розподілена на чотири князівства – уділи між синами померлих. Лише в 40-х роках XII ст. в результаті упертої боротьби сину Володаря Володимиркові (1144-1152 рр.), удалося знову об'єднати всю Галицьку землю в єдине князівство з центром в м. Галичі^{VI}. Використовуючи спілкування з Юрієм Долгоруким, Володимирко не лише відстояв цілість і незалежність Галицького князівства від загарбницьких намірів з боку сусідніх держав, а навіть розширив його територію по Дністру, Пруту і Серету.

Наступник Володимирка, син його Ярослав (1152-1187 рр.), який дістав за свої високі розумові здібності шанобливе прізвисько Осмомисла, став одним з наймогутніших руських князів, а Галичина в усіх відношеннях – найсильнішим князівством на території Південно-Західної Русі. З великим захопленням висловлюється співець “Слова о полку Игореве” про Ярослава Осмомисла: “Галичкы Осмомысла Ярославе! Высоко седиши на своем златокованнем столе, подпер горы Угорскыи своими железными плкы, заступив королеви путь, затворив Дунаю ворота, меча бремены через облакы, суды рядя до Дуная. Грозы твоя по землям текут; отворяеши Киеву врата; стреляеши с отня злата стола салтани за землями. Стреляй, господине, Кончака, поганого кощея, за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святславлича”². Дійсно Ярослав Осмомисл захищав карпатські проходи від угорських феодалів, мав рішучий вплив у суперечках руських князів за київський стіл, держав у своїх руках ключі дунайської торгівлі, а грізну силу його полків відчували половецькі хани. Одноразово з цим Ярослав Осмомисл приділяв значну увагу і внутрішнім справам князівства: будував і заселявав нові міста, сприяв розвиткові торгівлі, зокрема торгівлі з Візантією, турбувався про поширення грамотності, влаштувавши при монастирях декілька шкіл. Проте на шляху його активної діяльності стали великі бояри, які почали навіть втручатись в родинні справи князя. Ще більш активізувались опозиційні групи бояр після смерті Ярослава. Вони, порушуючи волю останнього, зміщають з галицького столу його синів: спочатку позашлюбного Олега, а потім і шлюбного – Володимира (1188 р.). В Галичині проходять смути, в які втручаються Угорщина і Польща^{VII}, переслідуючи загарбницькі цілі. Конфлікт між великими боярами і галицьким князем, з метою заволодіти Галичиною, намагається використати Роман Мстиславич – князь Волинської землі.

Відокремившись від Києва в середині XII ст., Волинське

князівство своїм економічним і політичним становищем, а також територіальним розташуванням стояло поруч з князівством Галицьким. Межуючи на північному заході з Польщею, а на півночі з литовцями, Волинська земля охоплювала територію по р. Прип'яті і її притоках – Стирі, Горині і Случі, з одного боку, і по притоках Дністра і Вісли – з другого. Центром новоутвореного князівства стало одне з найзначніших міст Волині - Володимир. Крім нього, досить важливе значення відігравали міста: Луцьк, Берестя, Дорогочин і Белз.

Початок самостійності князівства поклав внук Володимира Мономаха, Мстислав Ізяславич (1154-1170 рр.). При ньому Волинь поділялась на два князівства – Володимирське і Луцьке, в якому князував його брат Ярослав. Зміцнюючись економічно, Волинське князівство все більше набирало ваги в політичному житті Південно-Західної Русі. В той час, коли Мстислав Ізяславич основну увагу в зовнішніх відносинах спрямував на оволодіння Києвом, то його син Роман, ставши в 1170 році волинським князем, різко міння цей напрямок і прагне перш усього оволодіти сусіднім Галичем^{viii}.

Дальший розвиток землеробства і скотарства, економічне зростання старих і виникнення нових міст, поширення ремесел і поживлення внутрішньої та зовнішньої торгівлі - все це вело до зміцнення економічних зв'язків між землями Південно-Західної Русі. Одночасно з загальним економічним розвитком "...в містах і селах скрізь збільшилась в населенні кількість таких елементів, які перш усього бажали, щоб був покладений кінець нескінченним безглуздим війнам, щоб припинені були чвари феодалів, які приводили до того, що всередині країни йшла безперервна війна навіть і в тому випадку, коли зовнішній ворог був у країні, щоб припинилось це становище безперервного і абсолютно безцільного спустошення, яке незмінно продовжувало існувати протягом всього середньовіччя. Будучи самі по собі ще занадто слабими, щоб здійснити своє бажання на ділі, елементи ці знаходили сильну підтримку в главі всього феодального порядку – в королі" (Ф. Енгельс)³. Наявність такого союзу між князівською владою і міським та частково сільським населенням, яке було зацікавлене в припиненні спустошливих феодальних війн і встановленні міцної централізованої влади, ми спостерігаємо вже в період князювання Романа Мстиславича. Не дивлячись на те, що цей союз ще тільки утворювався й був занадто слабим, він дав можливість волинському князю здійснити об'єднання галицько-волинських земель і відігравати таку значну роль в політичному житті всієї Південно-Західної Русі.

Постійна загроза нападів ззовні прискорювала виникнення могутнього централізованого в одних руках феодального об'єднання – Галицько-Волинського князівства, а спільність економіки, попередньої історії й однаковість етнічного складу населення робили його життєздатним і довготривалим.

Роки князювання Романа як волинського (1170-1199 рр.) і як галицько-волинського князя (1199-1205 рр.) були періодом упертої збройної і складної дипломатичної боротьби за централізацію і зміцнення галицько-волинських земель, періодом успішної боротьби проти експансії з боку Угорщини й постійних нападів половецьких ханів та литовських князків на руські землі.

БОРОТЬБА ЗА ГАЛИЧ

Наші джерела дають занадто обмежені й уривкові відомості про діяльність князя Романа до вступу його на волинський стіл. Відомо, що смерть Мстислава Ізяславовича (1170 р.) застала його на князюванні в Новгороді. Там же він вперше проявив свої видатні здібності організатора і полководця в боротьбі з коаліцією руських князів на чолі з Андрієм Боголюбським. Коли минула загроза над Новгородом, а Роман в зв'язку з смертю батька втратив сильну зовнішню підтримку, самовладне новгородське боярство позбавило його князівського столу, “показавши шлях” від себе⁴. Важливе значення в зміщенні Романа з новгородського столу відіграла і політика Андрія Боголюбського, який, перерізавши шляхи підвозу хліба в Новгород, змусив пізніше жителів міста прийняти призначеного ним князя^{IX}.

Повернувшись у Волинську землю, Роман, як старший в роді, зайняв Володимир, а останні його два брати, Святослав і Всеволод, князували в Західній Волині. Можливо для того, щоб мати привід до втручання в Галицькі справи, волинський князь встановлює родинні зв'язки з Володимиром Ярославичем, видавши свою дочку Федору заміж за його старшого сина⁵. Швидкий розвиток подій в Галичині, утворення проти Володимира Ярославича сильної боярської опозиції, здавалось, повністю сприяли планам Романа. І він, сподіваючись бути запрошеним на галицький стіл, підштовхує цю опозицію до негайного виступу⁶.

Виступ бояр відбувся в 1188 році. Маскуючи свій бунтівничий і свавільний характер, вони заявляли Володимирі, що виступають не проти нього, а лише не бажають кланятись його жінці попаді і вимагають видати її для розправи. Володимир, захопивши деякі цінності у вигляді дорогоцінних металів, втікає разом з жінкою і

синами в Угорщину, сподіваючись одержати підтримку від короля Бели III (1174 -1196 рр.). Волинський князь Роман, скориставшись цією нагодою й запрошенням галицьких бояр, поспішив у Галич. Будучи певним, що Володимир Ярославич не матиме вже змоги більше боротись, він віддає місто Володимир своєму брату Всеволоду, говорячи, що “более ми того не надобе Володимирь”. В міжусобну війну галицько-волинських князів втручаються угорські феодалі. Вихований на візантійському лицемірстві Бела III давно шукав нагоди, щоб захопити Галич. Обіцяючи Володимирі повернути втрачене князівство, він з значними військовими загонами вирушає в похід. Роман, відчувши, що великі бояри почали готувати і проти нього змову^x, не сподіваючись на успіх в боротьбі з Белою III, залишає Галич і повертається у Володимир⁷. Але там його чекало повне розчарування: Всеволод, закривши перед ним міські ворота, рішуче відмовився повернути Володимир.

Позбавлений придбаного князівства і втративши родове володіння, він безуспішно шукав допомоги у краківських князів, з якими в нього були родинні зв'язки по лінії матері⁸. З Польщі Роман відправився до свого тестя, овруцького князя, Рюріка Ростиславича.

З ним увесь час перебувала і частина галицьких бояр, яка занадто скомпрометувала себе під час вигнання князя Володимира і тепер боялася лишатись в Галичі. Проте побоювання бояр були даремні.

Бела III, захопивши Галич, заарештував Володимира Ярославича і відправив в одну з угорських в'язниць, а на галицький стіл посадив свого сина Андрія, пообіцявши боярам, що він буде правити по “наряду”⁹.

Але галичани, не підкорившись угорським феодалам, через своїх послів запрошують до себе на князювання Ростислава Івановича Берладника (син колишнього звенигородського князя Івана Ростиславича), що перебував на службі в смоленського князя Давида. Ростислав з великим задоволенням прийняв це запрошення і поспішно відправився в Галичину. Взявши двос прикордонних міст, він прямував далі на Галич. Проте мерзенні дії великого боярства і значне підкріплення, прислане напередодні Белою III, не дали можливості галичанам звільнитись цього разу від гніту угорських феодалів. Лише декілька “мужів галицьких” перейшло на бік невеликого загону Ростислава. Дружина, зважаючи на значну перевагу сил противника, радила Берладнику відступити, але він рішуче відмовивсь, кажучи, що

* За іншими даними став королем у 1172 р. - прим. ред.

“хочу голову свою положить в отчине своей”. В бою з угорськими військами і загонами бояр-зрадників був розгромлений загін Ростислава, а його самого, тяжко раненого, угорці привезли в Галич. В місті прокотилась хвиля обурення. “Галичани же, – пише літописець, – возмязошася хотяче и изотяти у Угорь и прияти себе на княжение”¹⁰. Силою зброї угорські воеводи придушили в зародку народне повстання, а Ростислава умертвили, приклавши “зелье смертное к ранам”.

Посиливши військові загони в Галичині, Бела III прагне перетворити її в свою провінцію, а угорські феодали поводитись тут так, як в завойованій країні, чинячи повсюди грабежі й насильства. Літописець відмічає, що угорці “почаша насилье деяти во всем: и у мужей Галичких почаша отимати жены и дщери на постеле к себе, и в божницах почаша кони ставляти и в избях инья многа насилья деяти. Галичани почаша тужити вельми и много каяшася, прогнавшє князя своего”. Особливо відзначився пізніше своїми безчинствами над галицьким населенням угорський воевода Бенедікт, про якого літописець пише, що він “в правду бе антихрист за скверная дела его”¹¹.

В цей час Роман, користуючись підтримкою тієї частини бояр, що перебувала при ньому і зберегла вплив у Галичині, а також розраховуючи на загальне незадоволення, викликане утисками угорських феодалів, підготовляє військову силу для боротьби за звільнення Галича. За планом, як можна гадати, було поставлене завдання заволодіти насамперед підступами до м. Галича і створити військову базу в місті Плесниську, яке лежало на водорозділі рік Стира і Західного Бугу. Але угорські феодали поки що мали військову перевагу і їм удалось нанести поразку передовому загонові Романа біля Плесниська¹². Переконавшись, що без повернення Володимира і збільшення військової сили не можна розраховувати на перемогу, Роман тимчасово припиняє боротьбу за Галич. Рюрік Ростиславич, ставши після смерті Святослава (1176-1194 рр.) київським князем, передав Романові, зятю своєму, пороський уділ з містами: Торчеськ, Триполь, Корсунь, Богуславль і Канів¹³. Шляхом загроз він примусив Всеволода повернути Романові Володимир (Всеволод виїхав в м. Белз, де і помер 1195 року). Так, дякуючи енергійним заходам Рюріка Роману вдалося повністю відновити свою владу в Волинському князівстві.

В 1190 році Володимир галицький звільнився з в'язниці¹⁴ і, заручившись підтримкою з боку польського короля Казимира II Справедливого (1177-1194 рр.)^{x1}, оволодів Галичем, змусивши угорського королевича Андрія панічно втікати з галицької землі. Значна частина польських хроністів і істориків, з метою обгрунтувати “законні

права” Польщі на Галицьку землю, твердять, що Володимирі Ярославичу удалось повернути галицький стіл лише завдяки військовій силі Казимира II¹⁵. Звичайно, безсумнівним історичним фактом є те, що Казимир II почав похід проти угорського королевича Андрія. Але з другого боку, беззаперечним лишається факт, що внаслідок виступу краківських панів з своїм претендентом на польський престол Мечиславом III^{XII}, Казимир II, залишивши галицькі справи, поспішно повернувся в Польщу. Головною силою, яка дала можливість Володимирі повернути Галич, було міське населення, що активно виступило за звільнення з-під гніту угорських феодалів. Літописець відмічає, що навіть “галицькие мужи стретоша его (Володимира Ярославича. - *І. Г.*) с радостью великою, князя своего и дедича, а королевича прогнаша из земля своя”¹⁶. Правда, хоч похід Казимира II був і незакінчений, він відіграв певну роль у вигнанні угорців з Галицької землі; але ця роль мала більш демонстративний, ніж воєнний характер. Про те, що Казимир II не прагнув серйозно вести боротьбу з угорським королем, свідчать його постійні зв’язки з Белою III, які закінчились підписанням мирного договору 1193 року, що встановлював Карпатські гори кордоном між Польщею і Угорщиною.

Побоюючись нового іноземного нападу, Володимир галицький звертається до свого родича, великого князя суздальського Всеволода Юрійовича (1176-1212 рр.) за гарантіями на князівство, обіцяючи йому бути в усьому слухняним. Останній, погодившись на таку пропозицію, поставив перед усіма руськими князями і королем Польщі вимогу “не шукати” Галича за життя Володимира¹⁷ XIII. Такі дії Всеволода пояснюються його прагненням не допустити значного посилення того чи іншого князя Південно-Західної Русі, домогтися тут певного врівноваження сил, роз’єднавши Рюріка з Ольговичами, з одного боку, і з Романом - з другого. Напевно з метою посварити Романа Мстиславича з київським князем і роз’єднати їх союз він вимагає від Рюріка передати йому ті міста, які він раніше надав Роману в уділ. Звичайно, київський князь не міг суперечити Всеволоду і тому, при посередництві митрополита Никифора та в погодженні з Романом, задовольняє його вимогу. Всеволод з свого боку передає одне з одержаних міст, Торчеськ, своєму зятю, сину Рюріка Ростиславу, а в інших посадив намісників¹⁸.

Суздальський князь досяг поставленої мети. Вважаючи, що вся справа з передачею міст була змайстрована руками Рюріка для забезпечення свого сина, Роман переходить в табір його противників і, спілкуючись з Ольговичами, в 1196 році напав на київську землю.

Незабаром Рюрік повідомив про це Всеволода, прохаючи втручання з його боку¹⁹.

Одноразово з цим, волинський князь, прагнучи мати більше союзників, втручається в міжусобні війни, які почалися в Польщі після смерті Казимира II (1194 р.). Група феодалів на чолі з краківським воєводою Миколаєм і сандомирським воєводою Говорком, відповідно до постанови Ленченського з'їзду, признала королем малолітнього сина Казимира II, Лешка Білого. Проти цього виступив брат Казимира II, Мечислав III Старий, який протягом 1173-1177 рр. займав польський престол і був позбавлений його покійним королем. Посилаючись на своє право старшинства, він зібравши військо в Померанії і Сілезії, підступив до Кракова, тогочасної столиці Польщі. Ось в цей час і приєднався князь Роман на бік групи Миколая – Говорка. Битва відбулася в 1195 році за 7 км. від м. Кракова, на річці Мозгові, не визначивши ні за одною з цих груп перемоги. Але військо Романа понесло значні втрати, а сам він під час бою був тяжко поранений²⁰. Відступаючи з Польщі, дружина принесла його знепритомленого у Володимир^{xiv}.

Київський князь Рюрік поспішив використати тимчасове послаблення Романа і, склавши спілку з давнім його противником Володимиром галицьким, організував на Волинську землю похід, який відбувався в двох напрямках: з одного боку, Володимир Ярославич грабував Перемишль, а з другого – син Рюріка, Ростислав, разом з чорними клобуками, що входили в його військо, палив села біля Камінця. У відповідь на ці спустошення волинський князь відновлює союз з чернігівськими князями Ольговичами, які часто міняли політичну орієнтацію і були типовими князями-войовниками. Між іншим про Ольговичів літописець пише, що вони “яко и мирятся и крест целуют, а землю русскую воюют”²¹.

Протиріччя між тестем і зятем ще більше загострились, коли Роман після безуспішної спроби “постригти” свою жінку, відіслав її до батька^{xv}. На чергу дня було поставлено знову питання про нові міжусобні війни²². Рюрік звертається, як і раніше, за допомогою до великого князя суздальського, скаржачись, що “Романко от нас отступил и крест целовал к Ольговичем”. Але смерть Володимира Галицького (1199 р.) на певний час розрядила перенасичену атмосферу протиріч. Роман залишає тимчасово київські справи з тим, щоб здійснити давно виплеканий план оволодінням Галичем.

ОБ'ЄДНАННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У вступних зауваженнях ми зупинялись на тих внутрішніх передумовах, які сприяли виникненню і зміцненню Галицько-Волинського князівства. Що ж до політичної ситуації на цей час, то вона склалась так, що краще й бажати було не можна. Великий князь суздальський, Всеволод Юрійович, був у натягнутих відносинах з Рюріком, а дії останнього паралізувалися безпринципними Ольговичами. В Угорщині після смерті Бели III (1196 р.) почалася жорстока боротьба за престол між його синами Емеріком і Андрієм. Ця боротьба відтягувала панівний клас Угорщини від галицьких справ. Лишалась ще Польща, але Романові вдалося заручитись підтримкою з боку опікунів малолітнього короля Лешка Білого (1206-1227 рр.). Використавши сприятливу політичну ситуацію, спираючись на власну збройну силу і активну підтримку з боку міського населення та дрібно-середніх груп галицького боярства, Роман Мстиславович оволодів в 1199 році Галичем. Угорські феодала зробили спробу знову захопити Галич, направивши туди свої військові загони²³ ^{xvi}. Але останні, дійшовши до Карпат, дізнались, що волинський князь уже укріпився в місті, повернули назад. На цей раз Роман не чекав на запрошення з боку галицьких бояр і не допустив попередньої помилки щодо передачі Володимира в інші руки, а об'єднав галицько-волинські землі в єдине князівство з центром в м. Галичі. Перебуваючи в складних міжнародних відносинах, новоутворене князівство стало значною політичною силою в Південно-Західній Русі.

Сучасник Романа, краківський біскуп В. Кадлубек^{xvii}, описуючи події 1199 року, говорить, що під час походу воеводи Миколая на Галич (допомагав Роману) галицькі бояри, не бажаючи мати в себе волинського князя, закликали польського короля Лешка посісти галицький стіл і обіцяти при цьому велику суму грошей. Звичайно, від своєвольного галицького боярства можна було чекати всього, а тому це повідомлення польського хроніста не позбавлене вірогідності. Проте, нічого спільного з історичною дійсністю не має його твердження про те, що Роман одержав галицький стіл з рук польського короля і зобов'язався стати в підданство до нього²⁴. Важко встановити чи це є вставка в хроніку пізніших часів, чи власна вигадка Кадлубека. Мета такого твердження ясна: обґрунтувати "історичні права" Польщі на загарбання Галичини і Волині в боротьбі з другим претендентом - Угорщиною. Для оволодіння Галичем в Романа було достатньо власних

сил, а крім того, на його боці була основна частина населення міста. Допомогою від Польщі він заручився тільки на той випадок, коли в боротьбу втрутаються угорські феодалі. Ні про яке підданство Романа польському королю говорити не приходиться. Дальший хід подій показує, що він проводив цілком самостійну, основану на власній силі, зовнішню політику.

Про внутрішню діяльність Романа Мстиславича як галицько-волинського князя в руських літописах майже не збереглося ніяких відомостей. Галицько-волинський літописець указує лише на те, що він вигнав з Галича бояр Кормильчичів, які були в Галичині провідниками угруповання чернігівських князів Ігоревичів²⁵. Досить широко розповідає про розправу Романа над галицькими боярами відомий вже нам хроніст Кадлубек. Проте він, вірний своїй традиції вихвалити всіх польських князів і гудити руських, показує Романа як самого жорстокого і кровожерливого тирана, в якого була улюблена приказка: “Не передавши бджіл, меду не їсти”. Виходячи з цього, Роман, за оповіданням Кадлубека, одних бояр закопував живими в землю, інших рубав на шматки, здирав з живих шкіру і т. д.²⁶ Безумовно, що Роман провадив рішучу розправу з анархією великих галицьких бояр, але при наявності такої розправи, яку змалював Кадлубек, ледве чи лишився б в живих хоч один боярин. А дальніша історія Галицько-Волинського князівства свідчить, що після смерті Романа галицьке боярство було досить сильним і діти його, як відмічає історик С. М. Соловйов, ще “довго не могли спокійно їсти меду”²⁷. Ще більшої фальсифікації й модернізації зазнав цей історичний матеріал в обробці польського хроніста-історика Длугоша (1415-1480 рр.), який обвинувачує Романа в прагненні спустошити польську землю і знищити там латинські звичаї²⁸. Він, відповідно тогочасної політики польських феодалів, механічно переносить релігійні протиріччя другої половини XV ст. на період кінця XII і початок XIII ст., коли вони майже не мали місця.

БОРОТЬБА РОМАНА ЗА КИЇВ

Зміцнившись в Галичині і перетворивши її в свою головну економічну і політичну опору, Роман Мстиславич вирішив підкорити своїй владі і Київ. Під 1200 роком літописець відмічає, що Роман “многo створил зла” своєму тестю, київському князю Рюріку і його спільникам. В цьому ж році Рюрік, з’єднавшись з Ольговичами і своїми двоюрідними братами Ростиславом, Мстиславом і Ярославом Володимировичами, підготовляє похід проти Романа. Але останній,

не чекаючи того часу, коли Рюрік з спільниками почне спустошити галицько-волинські землі, прискорює своїй виступ²⁹. Одержавши від Всеволода Юрійовича гарантію про невтручання і встановивши міцні зв'язки з намісниками південних міст, Роман мав всі підстави розраховувати на успіх. Чорні клобуки на цей раз підтримували галицько-волинського князя і прибули в його стан³⁰. Користуючись великою популярністю на території Південно-Західної Русі, він міг також сподіватись на активну підтримку з боку міського населення і зокрема населення Києва, яке в своїй боротьбі проти спустошливих міжусобних війн феодалів тяжіло до сильної централізованої влади князя.

Ще лише почався похід галицько-волинського князя на Київ (1201 р.), а вже частина князів, землі яких лежали на його шляху, боячись спустошень, залишили Рюріка. При підступі до Києва здійснились розрахунки Романа: населення міста відкрило йому Коперівські ворота в районі Подолу³¹. Оволодівши Києвом, Роман змістив з київського столу Рюріка і відправив його в Овруч. За погодженням з суздальським князем Всеволодом, у Києві він посадив свого двоюрідного брата Інгваря Ярославича, князя луцького, який повинен був цілком підлягати владі цих двох найсильніших князів Русі. Але боротьба за Київ на цьому не закінчилась.

Рюрік, з'єднавшись з Ольговичами, при підтримці половців в січні 1203 року захоплює Київ. Місто було зруйноване й пограбоване. Особливо лютували в захопленому місті половецькі орди. Новгородський літописець так описує їхні насильства, грабежі і плюндрування: "...А кого доидеть рука, цурн»ця ли, чернице ли, поп ли, попадьє ли, а ты ведоша в поганья; а что гости, иноземьца всякого языка, затворишася в црквах и в даша им живот, а товар с ними разделиша на полы; а что монастырем и по всем церквам, вся узорчья и иконы одраша, и везоша поганин в землю свою; а град пожгоша"³². Вбивства і масовий полон, повсюдне грабування і плюндрування – ось результати короткочасного перебування половців в Києві. Такого "зла, – говорить суздальський літописець, – не было от крещенья над Киевом"³³.

Галицько-волинський князь, довідавшись про пограбування і руйнування Києва, направився з військовою силою проти Рюріка і змусив його здатись. Проте, в даний час Роман не тільки не скарив його, а навіть більше того, сам звернувся до Всеволода Юрійовича, щоб той погодився на повернення йому Києва³⁴. Чим пояснюються такі, на перший погляд, дивні дії Романа? Ми вважаємо, що це був досить вдалий дипломатичний крок, направлений на роз'єднання союзу

Рюріка з Ольговичами в умовах посилення половецьких нападів, коли була гостра потреба спільними силами відбивати ці напади.

Розправу над Рюріком Роман відклав лише до першої нагоди, яка склалася в 1203 році після успішного зимового походу руських князів на половців. Князі-переможці зібрались в м. Триполі, можливо для розподілу здобичі, захопленої в половців. З невідомих нам причин між Романом і Рюріком вибухла сварка. Літописець пише, що до цього в Переяславі “было мироположение в волостех, кто како терпел за русскую землю”³⁵. Сварка закінчилася тим, що галицько-волинський князь схопив Рюріка і, відвізши в київський монастир, наказав постригти його в ченці. Одноразово були пострижені жінка Рюріка і дочка, колишня жінка Романа; синів Рюріка, Ростислава і Володимира, він забрав з собою в Галич³⁶. Рішучі дії галицько-волинського князя занепокоїли Всеволода Юрійовича. Він вимагає, щоб Роман звільнив з полону Ростислава Рюріковича і повернув йому батьківський стіл – Київ³⁷. Бажаючи зберегти добросусідські відносини з суздальським князем, Роман Мстиславич іде на зустріч його вимогам і Київ знову був поставлений під їх спільний подвійний вплив.

ХОРОБРИЙ ПОЛКОВОДЕЦЬ

Широку популярність у всій тогочасній Русі завоював Роман Мстиславич своєю успішною боротьбою з литовськими племінними князьками і переможними походами на половців. Литовські племінні князьки використовуючи загальне послаблення Південно-Західної Русі, безкарно робили свої спустошливі набіги на північно-західні окраїни Волинської землі. Будучи ще волинським князем, Роман Мстиславич здійснив проти них ряд успішних походів і на деякий час відбив охоту нападати на Волинь. Під 1196-1197 рр. літописець розповідає про похід Романа на одне з литовських племен, ятвягів, які “воевали волость его, и тако Роман вниде в землю их; они же не могучи стати противу силе его, и бежаша во свои тверди, а Роман пожег волость и отомстився возвратися во свояси”³⁸. Під час своїх походів проти литовських князьків Роман брав багато полонених і можливо використовував їх як робочу силу. Хроніст Стрийковський (XVI ст.) пише, що Роман наказував впрягати полонених литовців в плуги і примушував їх орати землю та корчувати пні. Якийсь литвин, що навчився руської мови, сказав про Романа приказку: “Романе, Романе! Лихом живеш, Литвою ореш!”³⁹. Характерно, що ця приказка збереглася в народі до XVI ст. Недружелюбно настроєний до руських князів, Стрийковський пише, що вони в довгих і частих з нею (Литвою. - *І. Г.*) війнах, так жорстоко

її перемогли, що до цього часу (до смерті Романа Мстиславича 1205 року. – І. Г.) в лісах не чути було ні литвина, ні жмудина”⁴⁰.

Суворо карав Роман з своєю дружиною литовських племінних князьків за плондрування руських земель. Це знайшло широкий відгук в усній народній творчості, в великоруських билинах^{xviii}. Так, наприклад, в одному з варіантів билини, де Роман Мстиславич виступає як Роман Мітрієвич, розповідається про литовського короля Чимбала, племінники якого відпрошуються в похід на Русь. Їм потрібно для цього “сорок тисяч війська”. Але дядько, пересвідчившись на власному гіркому досвіді, відповідає їм:

*“Не дам я вам сили сорок тисячей
И не дам прошеньица, благоволеньица,
Чтобы ехать вам на святую Русь,
Ко князю Роману Митриевичу на почетный пир.
Сколько я на Русь не ездживал,
А счастлив с Руси не выезживал.
Поезжайте вы во землю во Ливонскую...”*

Або, мовляв, в іншу землю чи просто “в чисте поле”, де можна без ризику дістати велику здобич. Проте, королевичі, не послухавши порад дядька, пішли походом на Русь. В цей час, коли Роман був на полюванні, вони сплондрували три села і захопили з собою княгиню з дитиною. Взнавши про напад, нестримний в своєму гніві Роман швидко збирає велике військо і страшно карає литовських королевичів:

*“Большему брату глаза выкопали,
А меньшему брату ноги выламали,
И посадили меньшаго на большаго
И послали к дядюшке
Чимбал-королю земли Литовская,
Сам-же князь-то приговаривал:
“Ты, безглавый, неси безногаго,
А ты ему дорогу показывай”⁴¹.*

Забезпечивши Волинську землю з півночі від нападу литовських князьків, Роман Мстиславич розгорнув активну боротьбу проти половецьких ханів, які, оправившись від ударів, нанесених спільними походами руських князів (1103-1120 рр.), відновили свої грабіжницькі напади на наддніпрянські й наддунайські землі Південно-Західної Русі. Літописець відмічає про значні напади половців в 1169, 1170, 1171, 1177 і 1179 рр. Особливо зазнали спустошень місцевості найчастіших половецьких нападів - Переяславщина й Поросся. Постійні феодалні чвари послаблювали загальноруські військові сили й перешкождали

їх об'єднанню для боротьби з половецькими нападами. До того ж окремі князі, використовуючи силу половців у своїх міжусобних війнах, часто давали їм привід до спустошень руських земель. Зростаюча частість і розширення території половецьких нападів змушували руських князів хоч тимчасово об'єднувати свої сили для організації спільних походів у степ. Десятилітня кампанія боротьби руських князів проти половців (1184-1194 рр.) знайшла своє успішне завершення в двох великих походах (між 1201–1204 рр.), очолених Романом Мстиславичем. В результаті їх були зруйновані половецькі вежі, багато “відполонено” руських і захоплено в полон половців⁴².

Успішні походи Романа й інших руських князів проти половців зробили велике враження на сучасників. Галицько-волинський літописець, називаючи Романа “самодержцем усієї Русі”, “царем у Руській землі”, славить за перемоги над “поганими”: “...Устримилося бяше на поганья яко и лев, сердит же бисть яко и рысь, и губяше яко и крокодил, и прохожаше землю их яко и орел, храбор бо де яко и тур. Ревноваше бо деду своему Мономаху, погубившему поганья Измаилтяны, рекомья Половци”. Як і автор літописної повісті, автор “Слова о полку Игореве” оспівує Романа, тоді ще волинського князя, за перемоги над литовцями і половцями, звертається до нього і до Мстислава, сина Ярослава Луцького, як до хоробрих поборників: “А ты, буй Романе и Мстиславе! Храбрая мысль носит ваш ум на дело. Высоко плаваеши на дело в буести, яко сокол на ветрех ширяся, хотя птицю в буйстве одолети. Суть б у ваю железны паробци под шеломы латиньскими. Теми тресну земля и многы страны: Хинова, Литва, Ятвязи, Деремла и Полови сулицы своя повргоша, а главы своя подклониша под тыи мечи харалужны”⁴³.

Мабуть на довгий час запам'ятались походи Романа половецьким ханам, бо, як пише літописець, “им же Половци дети страшаху”⁴⁴. Добре знали силу Романа і сусідні князі-королі. Довго ще жив в народній пам'яті мужній образ князя Романа – переможця над “поганими”. Так галицько-волинський літописець з нагоди пізнішої подорожі Данила Романовича в Орду (1245 р.), протиставляючи силу і могутність Романа з тим приниженням, яке довелося пережити Данилу, пише: “Его же (Данилів. - *І. Г.*) отец бе царь в русской земли иже покори Половецкую землю и воева иные страны все...”⁴⁵. Через 84 роки після смерті Романа літописець, розповідаючи про смерть князя Володимира Васильковича (1289 р.), відмічає, що “лепшии мужи” його говорили: “...Добро бы ны, господине, с тобою умерети, створшему толикую свободу, якоже и дед твой Роман свободил бяшетъ от всех

обид; ты же бьяше, господине, сему поревновал и наследил путь деда своего...”⁴⁶. Отже, для літописця діяльність князя Романа стала критерієм оцінки його наступників на галицько-волинському столі.

До наших часів збереглися в Західній Україні рештки переказів та пісень про князя Романа і його боротьбу з половцями. Для прикладу можна навести хоч би переказ як Роман, князь Острозький, брат короля Данила Галицького, разом з іншими князями виступив проти половецького хана “шолудивого Буняка”. В результаті бою половці були розбиті і в безладді почали втікати до Дністра. Більша частина з них була знищена руськими військами під час переслідування. Сувора кара спіткала головного винуватця руських нещасть - “шолудивого Буняка”: йому відрубали голову, а тіло спаливши, вкинули в Дністер⁴⁷. Не дивлячись на значний анахронізм та історичну неточність цього переказу (Роман - князь Острозький, брат короля Данила Галицького; діяльність хана Боняка відноситься не на час князювання Романа, а до XI – початку XII ст. і т. п.), в ньому за перебільшеннями і прикрасами знайшла відгук та успішна боротьба, яку провадив галицько-волинський князь з нападами половецьких ханів. Серед населення Подністров’я була поширена народна пісня про поразку і смерть “Буняка шолудивого” від збройної сили князя Романа⁴⁸.

Досить характерним пам’ятником південноруської народної творчості про князя Романа є пісня – гра “Воротар”, яка належить до циклу веснянок. Під час цієї пісні-гри учасники розподіляються на дві групи, одна з яких, називаючи себе “людьми князя Романа”, везе з собою “мизинне дитятко у сріблі, у злоті, на золотому кріслі”. Друга група уявляє з себе загін, який при відсутності князя охороняє місто. Між “людьми князя Романа” і “вартою” відбуваються переговори, внаслідок яких “варта” відкриває ворота і пропускає “мизинне дитятко” в місто⁴⁹. Аналізуючи пісню-гру “Воротар”, І. Н. Жданов робить вірний висновок про аналогічність її змісту з літописним оповіданням про заняття галицького столу малолітнім Данилом Романовичем⁵⁰. Різноманітна, наповнена невтомною енергією діяльність Романа Мстиславича залишила глибокий слід в народних легендах, билинах та піснях, основним мотивом яких є охорона князем Романом “святої Русі” від нападу зовнішніх ворогів. Роман Мстиславич, подібно до Володимира Святославича і Володимира Мономаха, став популярним героєм народної творчості з тією лише різницею, що в ній індивідуальні риси галицько-волинського князя відображені значно рельєфніше, ніж князів Київської Русі.

ВИДАТНИЙ ДИПЛОМАТ

В умовах частих міжусобних війн і упертої боротьби з литовськими князьками і половецькими ханами, в умовах постійної загрози агресії, яка тяжіла над Галицько-Волинським князівством з боку Угорщини, а пізніше і Польщі, Роман Мстиславич проводив досить складну при тому успішну зовнішню політику. Можливо ще в час боротьби (1196-1204 рр.), яка розгорілась в Угорщині після смерті Бели III між королевичами Емеріком і Андрієм, галицько-волинський князь встановив дружні відносини з останнім. Пізніше, коли після смерті Емеріка королем став Андрій (1204-1235 рр.), ці відносини перетворились в угоду, за якою встановлювалось, що коли один з них помре раніше, то другий має піклуватись про його родину⁵¹.

Під час боротьби з нападами половців ще більш зміцніли зв'язки Галицько-Волинського князівства з Візантією. Так, коли половці захопили Франкію і загрожували Константинополю, візантійський імператор Олексій III Ангел (1195-1204), звернувся до Романа Мстиславича з проханням про надання йому допомоги⁵². За свідченням новгородського паломника Добрині Андрейковича, в 1200 році в Константинополі перебувало Романове посольство на чолі з Твердятою Остромиричем⁵³. Можливо воно мало на меті домовитись про організацію походу проти половців. Успішні походи руських військ, які очолив галицько-волинський князь, змусили половців відійти від Константинополя і очистити Фракію. Деякі наші джерела говорять, що під час IV хрестового походу, коли Константинополь був взятий хрестоносцями, імператор Олексій III втік до князя Романа в Галич⁵⁴. Інші матеріали повідомляють, що він утік у Фракію^{XIX}.

Про ту визначну роль, яку відіграло Галицько-Волинське князівство у взаємовідносинах між державами Середньої Європи також красномовно говорить прибуття до Романа Мстиславича посольства від папи Інокентія III (1198-1216 рр.). Організатор IV хрестового походу папа Інокентій III, який ставив себе тільки нижче від Бога, але вище від всіх королів, бачучи, як поширюється і міцніє це мало відоме до цього часу в Європі князівство, в 1204 році відправив у Галич послів, щоб умовити його володаря прийняти католицизм, обіцяючи за це королівський вінець. Римський папа намагався за допомогою цього посольства поширити панування католицької церкви в Східній Європі і встановити тут свою владу. Але Роман, вступивши в диспут з послами про католицьку віру, рішуче відкинув пропозицію папи. Коли ж послі сказали, що папа допоможе йому мечем св. Петра в завоюваннях, то

він, вийнявши свій меч, запитав: “Такої ли то мечь петров у папы? Иж иматъ такий, то можетъ города давати, а аз доколе имам и при бедре, не хочу купувати ино кровию, яко же отцы и деды наши размножали землю Русскую”⁵⁵.

Безрезультатно повернулись папські послы назад, повного краху зазнала спроба папи римського поширити католицтво на територію Південно-Західної Русі. Необхідно зауважити, що вище наведене повідомлення Кенігсберзького літопису про посольство папи до Романа деякі історики трактують як легенду чи як компеляцію XVII століття, що “не має ніякого певного значення”⁵⁶. Більшість істориків справедливо приймають це повідомлення за дійсний історичний факт, який мав місце десь в 1204 році, не дивлячись на те, що відомість про нього збереглася в записках пізніших часів.

Занадто складними були взаємовідносини Галицько-Волинського князівства з Польщею. Спільність походження складу населення, близькість мови, необхідність боротьби з агресією німецької імперії - все це спонукало далекоглядніших польських князів до союзу з Руссю. Але Польща в той час, не будучи централізованою державою, складалася з ряду самостійних областей, князі яких перебуваючи під впливом папи римського, часто вели ворожу Південно-Західній Русі зовнішню політику. Галицько-волинському князю доводилося діяти в таких умовах, коли одна частина польських князів перебувала з ним в союзі, а друга - в стані війни. Лише дякуючи своїй попередній діяльності в Південно-Західній Русі, Роман Мстиславич зміг створити необхідний ґрунт для ведення активної зовнішньої політики по відношенню до польських князів. В останні роки свого життя він зробив два збройні походи в Польщу. Один з них, на який указує Кенігсберзький літопис, відбувся ще при житті Мечислава III Старого (1195-1202 рр.), коли Роман “мстив ляхам за неправди і рани”^{57 XX}.

Другий похід мав місце в 1205 році під час війн, які почалися в Польщі після смерті Мечислава III. Боротьба, як це характерно для історії Польщі удільного періоду (XI-XV ст.), відбувалася за претендентів на престол. Цього разу такими претендентами були: син Мечислава III Владислав Ласконогий і син Казимира II Лешко Білий. Галицько-волинський князь виступив на боці Лешка Білого, який був йому далеким родичем по лінії матері. Звичайно, втручання Романа Мстиславича в польські справи диктувались не турботами за свого далекого родича, а переслідували важливе політичне завдання. При неясності мети і плану останнього походу галицько-волинського князя, досить цікавою є звітка французького хроніста Оберіка (XIII ст.), який

пише, що Роман рушив від своїх кордонів, бажаючи пройти через Польщу в Саксонію. Одинокість цієї звістки і далекість її джерел походження не дають можливості зробити з неї певні висновки. Події, які відбувалися в цей час, говорять самі за себе, що в Романа були першочерговими польські, а не саксонські справи. Переправившись влітку 1205 року з своїми військами на лівий берег Вісли, галицько-волинський князь оволодів двома польськими містами⁵⁸. Але польські противники скоро помирились між собою і Владиславу Ласконогому, який не міг протистояти військовій силі Романа, вдалось через посередництво Лешка зав'язати з останнім переговори про припинення походу. Роман Мстиславич погодивсь на цю пропозицію, але з умовою, що йому будуть компенсовані військові витрати. Можливо, як гарантію за виплату військових витрат, Роман вимагав місто Люблін з землями, що до нього прилягають⁵⁹. Владислав не погодивсь на це і переговори затягувалися. Роман став табором під Завихостом. 19 червня, коли галицько-волинський князь, напевно з метою рекогносцировки місцевості, віддалився з невеликою групою варти від свого табору, на нього напав значний загін плоцького воєводи Христина. Внаслідок такого зрадницького нападу загинув князь Роман і його група варти⁶⁰. Про дальшу боротьбу руських, які стояли табором під Завихостом, у нас нема певних відомостей. В деяких тогочасних польських джерелах і особливо в пізніших хроніках, відомості з яких попали і в Густинський літопис, безпідставно набрала поширення легенда, що Роман Мстиславич загинув внаслідок великої битви, яка супроводжувалася страшним кровопролиттям і переслідуванням решток його війська аж до Володимира⁶¹. Обробляючи матеріал хронік, частина істориків Польщі ще більше захоплювалась “перемогою” під Завихостом. Так Г. Шмідт в своїй “Истории польського народа” пише, що в бою під Завихостом “жменя поляків одержала повну перемогу над полчищами противника. Сам Роман в час відступу загинув непізнаний в натовпі”⁶² XXI.

Смерть Романа Мстиславича зробила велике враження на сучасників. Про неї записано в Лаврентійському, Воскресенському і Ніконівському літописах, польських річниках, а також в некролозі ерфуртського монастиря св. Петра. Тяжким ударом була смерть Романа для всієї південної Русі. Розвиток феодального роздріблення, що тимчасово був затриманий діяльністю Романа, тепер знову почав посилюватися, а політичне значення Галицько-Волинського князівства на певний час слабне. В ньому не було таких умов для створення міцної централізованої державної влади, якими скористалися московські князі

для збирання руських земель. Після смерті Романа, який залишив по собі малолітніх синів Данила і Василька, напіврозгромлене галицьке боярство знову піднімає голову, намагаючись не допустити зміцнення Романовичів на галицько-волинському столі. Починається майже сорокарічний період війн, в яких претендентами на багаті галицько-волинські землі виступають сини Ігоря Новгород-Сіверського-Володимир, Роман і Святослав, племінники Романа – Олександр Всеволодович Белзький, Ростислав Рюрікович і Мстислав Удалий, внуки Ростислава смоленського і навіть один з галицьких бояр, Всеволод. Настали часи, говорить галицько-волинський літописець, “многого мятежа, великой лъсти, бесчисленной рати”⁶³.

Польські й угорські феодали давно вже прагнули загарбати землі Південно-Західної Русі, але їх зазіхання стримувала сильна рука Романа Мстиславича. Тепер, використовуючи тимчасове послаблення Південно-Західної Русі та маючи підтримку з боку груп великого боярства, вони перетворюють її на арену багаторічних міжусобних війн. Одночасно з цим відновлюють свої напади на руські землі й литовські князівки. Літописець відмічає, що 1205 році “беда бе в земле Володимерьстей от воеванья Литовьского и Ятвяжьского”⁶⁴.

В цьому році полчища литовців і ятвяг спустошили північну частину Волині і вдерлися в Холмщину. Довгу й уперту боротьбу ведуть Данило і Василько Романовичі з галицькими боярами й угорськими феодалами, з польськими і литовськими князями та німецькими рицарями. В результаті цієї боротьби знову було відновлене сильне Галицько-Волинське князівство, дальшому росту якого перешкодила татарська навала.

Об’єднавши навколо себе значну частину руських земель, Галицько-Волинське князівство, знаходячись на їх південно-західному кордоні, протягом довгого часу успішно відбивало агресивні наміри іноземних держав і відіграло головну роль в історії Південно-Західної Русі, прискорюючи формування української народності й її культури. Крім того, воно зробило значний політичний і культурний вплив на сусідні держави Західної Європи, зокрема на литовські племена, що стояли тоді на низькому рівні розвитку. Поруч з цим використовується історико-прогресивна роль Романа Мстиславича, який, спираючись на широкі маси міст і силу середнього та дрібного боярства, розгромив опозицію великих бояр і об’єднав галицько-волинські землі в одне з найбільших і наймогутніших князівств південної Русі. Не забуваючи за те, що Роман Мстиславич був феодалом, ми повинні об’єктивно оцінити його діяльність як видатного, на свій час, державного діяча,

розумного дипломата і талановитого полководця, який в досить складних внутрішніх і зовнішніх умовах нещадно громив всіх ворогів Південно-Західної Русі, відстоюючи її цілість і незалежність^{xxii}.

КОМЕНТАРІ

- I Фактично автор стоїть на позиціях тих українських істориків, які вважали, що в XII ст. в межах колишньої Русі виникло два державних утворення (одне в Південно-Західній, друге в Північно-Східній Русі), які прагнули стати центрами об'єднання східнослов'янських земель (Див., наприклад: Кордуба М. Історія Холмщини й Підляшшя. – Краків, 1941. – С. 48-53). В радянській історіографії, починаючи з другої половини 40-х років, таке трактування вважалось проявом скочування до ідеології “українського буржуазного націоналізму”.
- II Вчений справедливо зазначив велику силу галицького боярства в Галичині, але тут необхідно було б звернути увагу на сильний вплив географічного фактору на розвиток Підкарпатського краю.
- III З позиції сучасної наукової термінології використання стосовно боярства терміну “реакційний” є не коректним та дещо схематичним. Боярство в Галичині дійсно мало значну самостійність, було ініціатором внутрішніх виступів, але частина його так або інакше постійно перебувала в союзі з князями. Останніх також не можна повністю відносити тільки як до представників прогресивної сили.
- IV Рюрик, Володар, Василько (наводимо за старшинством) були синами князя Ростислава, внуками старшого сина князя Ярослава Володимирович “Мудрого” (1017-1054 рр.) новгородського князя Володимира (помер в 1052 р.).
- V Тут спостерігається певна ідеалізація галицьких князів як по відношенню до волинських, та, і взагалі, до західних сусідів. Така ж тенденція спостерігається і в подальшому тексті.
- VI Галицьке князівство постало в результаті об'єднання Перемишльського, Теревовльського та Звенигородського князівств в 1144 р.
- VII І. О. Гуржій справедливо відзначає втручання сусідніх держав у справи Галичини наприкінці 80-х років, проте тут точніше перш за все говорити про експансіоністські дії угорського короля Бели III, який спочатку заточив у башту законного володаря Володимира Ярославича, а потім фактично захопив підкарпатський край.
- VIII В роботі не показане життя Романа Мстиславича до 1170 р. Він народився близько 1153 р. у місті Переяславлі. В 1154 р. його родина переїжджає на Волинь. В 1155 р. мати разом з Романом прибуває до Польщі. Тут при дворі польського князя Болеслава IV малий Роман не тільки тривалий час мешкав, але і здобув освіту. В 1167 р. він повернувся додому, а з 1168 по 1170 рр. був князем у Новгороді.
- IX Обставини втрати Романом новгородського престолу показано дещо спрощено. Проблема полягала не в тому, що князь втратив підтримку батька (по великому рахунку молодий князь практично цієї підтримки з Києва не мав!), а самовладне новгородське боярство “показало Роману шлях від себе”.

- Головним була політика Андрія Юрійовича “Боголюбського”, про що справедливо пише сам автор, а також потреба у контролі після смерті батька над родинними володіннями на Волині. Різниця у висвітленні джерелами подій викликала певну складність у їх трактуванні і іншими істориками. М. Кордуба вважає, що “на відомість про смерть Мстислава Ізяславича примусили його сина Романа зрестися княжого стола і він поспішив на Волинь, перебрати спадщину по батькові” (Кордуба М. Історія Холмщини та Підляшшя. – Краків, 1941. – С. 48). М. Ф. Котляр відзначає з цього приводу, що “київський літописець запевняв своїх читачів, що князь по звістці про смерть Мстислава з власної ініціативи вибрався на Волинь, та навряд чи можна було добровільно помінати великий і пишний Новгород на тихе провінційне місто, яким тоді був Володимир” (Котляр М. Ф. Данило Галицький. – К., 1979. – С. 7-8). Б. О. Рыбаков відзначає, що “Роман залишив Новгород заради збереження своїх прав на Волинь” (Рыбаков Б. А. “Слово о полку Игореве” и его современники. – М., 1971. – С. 144).
- X Роман покинув Галич не тому, що довідався про змову бояр, а у зв’язку з тим, що угорський король Бела III розпочав військовий похід на Русь.
- XI В Польщі не існувало до XIV ст. спадкової королівської влади. Верховним володарем в країні вважався краківський князь (князь-принцес). В 1177-1194 рр. ним був Казимир II Справедливий.
- XII Тут мається на увазі польський князь Мешко III Старий.
- XIII Історики сприймають таку інформацію літописця буквально, хоча в цьому уривку літопису явно перебільшено вплив суздальського князя на події в Південно-Західній Русі.
- XIV В джерелах неоднозначно оцінюються результати битви на річці Мозгаві 13 вересня 1195 р. між військами Мешка II Старого та його племінниками Лешком, Конрадом та Романом (останній був племінником по материнській лінії). У військовому аспекті битва закінчилася безрезультатно. Проте політичні наслідки її були сприятливі для Лешка та Конрада, які зміцнили свої позиції в Малій Польщі. З цього часу значно посилюється вплив на події в Польщі волинського князя Романа.
- XV Роман був одружений на дочці Рюрика Ростиславича – Предславі, від якої мав трьох дочок. Розлучення Романа з Предславою відбулося в 1196 р. У період між 1196 та 1199 рр. мало місце декілька зіткнень між південноруськими князями. В цей же час Роман здійснив дуже важливий для зміцнення свого князівства похід проти ятвягів (1196 р.).
- XVI І. О. Гуржій виражено розповідає про обставини зайняття Романом Галича 1199 р. Про спробу угорців протистояти цьому, про що пише історик, в джерелах інформації не має.
- XVII Тут мова перш за все про повідомлення хроніки краківського єпископа Вінцентія Кадлубка. Зазначимо, що в праці краківського єпископа збереглася величезна інформація про Русь (див. Головка О. Б. Київська Русь на сторінках хроніки В. Кадлубека // Український історичний журнал. – 1993. – № 4-6. – С. 27-37).
- XVIII І. О. Гуржій, ґрунтовно використавши матеріали фольклорних оповідань про Романа, справедливо вважає, що їх данні є яскравим свідомством важливості для життя Русі діяльності князя Романа.
- XIX В сучасній літературі спростовується факт перебування Ісаака Ангела в

Галичі (Котляр М. Ф. Галицко-Волинская Русь и Византия в XII–XIII вв. (связи реальные и вымышленные) // Южная Русь и Византия. – К., 1991. – С. 20-33; Grala H. Tradycja dziejopisarska o powstaniu władcy Bizancjum w Haliczu // Kwartalnik historyczny. – 1987. – № 3. – S. 660-662). Досить обережно цей сюжет трактує і І. О. Гуржій.

XX В джерелах не має достовірної інформації про цей похід Романа проти Мешка Старого.

xxi На відміну від багатьох дослідників І. О. Гуржій досить об'єктивно описує останній похід Романа. Дослідник не без підстав не сприймає інформацію Альберіка про те, що волинський князь прямував до Волині. Тут правильно висвітлені обставини загибелі князя. Про це див.: Головка О. Б. Давньорусько-польські відносини на початку XIII ст. (Про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1991. – Вип. 1. – С. 5-8.

XXII І. О. Гуржій вірно показує визначну роль Галицько-Волинської держави в історії України, у формуванні українського етносу. В цьому він стоїть на позиціях істориків XIX та першої половини XX століття, більшість з яких була за радянської доби затавровані як “представники української буржуазно-націоналістичної історіографії”. З другої половини сорокових років під впливом відомих рішень партійно-ідеологічних установ України історія Галицько-Волинської Русі, як і в цілому Русі, почався процес дистанціювання цієї історії від більш пізньої історії України. Див.: Ісаєвич Я. Д. Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 22-42. Вказані думки є дуже важливими зараз, коли постає нагальна проблема створення нової сучасної концепції історії України, у тому числі і середньовічної.

¹ Детальніше про це див.: Юшков С. В. Нариси з історії виникнення й початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1939. – С. 205-206.

² Цит. за Орлов А. С. Слово о полку Игореве. – М.; Л., 1946. – С. 72.

³ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 16. – Ч. I. – С. 443.

⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – М.; Л., 1950. – С. 33.

⁵ Полное собрание русских летописей. – СПб., 1908 – Т. 2. – Стб. 660.

⁶ Там же.

⁷ Там же. – Стб. 660-661.

⁸ Карамзин Н. М. История государства Российского. – СПб, 1818. – Т. 3. – С. 322.

⁹ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 661.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же. – Стб. 680.

¹² Там же. – Стб. 661.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же. – Стб. 661-662.

- 15 Кужинский И. История Польши. – К., 1864. – С. 37.
16 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 662.
17 Там же. – Стб. 683.
18 Там же. – Стб. 686-687
19 Там же.
20 Там же. – Стб. 687.
21 Густинская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1846. – Т. 2. – С. 325.
22 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Л., 1926-1928. – Т.1. – Стб. 411-412.
23 Карамзин Н. М. История государства Российского. – Т. 3. – Прим. 104.
24 Monumenta Poloniae Historica. - Lwow, 1872. -Т. 2. – S. 433-436.
25 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 719.
26 Monumenta Poloniae Historica. - №. 2. – S. 440-441.
27 Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – 2-е изд. Т. 2. -
С. 555.
28 Długosz J. Dziejów polskich ksiąg dwanaście. – Krakow, 1868. – Т. 2. – S. 165.
29 ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 417.
30 Там же.
31 Там же. – Стб. 418.
32 НПЛ. – С. 26.
33 ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 418
34 Там же.
35 Там же. – Стб. 460.
36 Там же.
37 Там же.
38 ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 702.
39 Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa,
1848. – Т. 1. – S. 202.
40 Ibid. – S. 217.
41 Песни, собранные П. Н. Рыбниковым. – М., 1861. – Ч. 1. – №.73.
42 ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 702.
43 Цит. за; Орлов А. С. Слово о полку Игореве. – С. 72-73.
44 ПСРЛ. – Т. 2 – Стб. 715-716.
45 Там же. – Стб. 813.
46 Там же. – Стб. 835.
47 Rokucie. Obraz etnograficzny. Scr. O. Kolberg. – Т. 1. –S. 344-346.
48 Ibid.
49 Головацкий Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси. М., 1878. – Ч. 2.
– С. 695; Ч. 3. – Отд. 2. – С. 159, 165, 175; Антонович В., Драгоманов М.
Исторические песни малороссийского народа. – К., 1874. - Т. 1. – С. 38-41;
Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в
Западнорусский край. - СПб., 1874. – Т. 3. – С. 38-41.
50 Жданов И. Н. Песни о князе Романе // Журнал Министерства народного
просвещения. – 1890. - № 4. – С. 303.
51 ПСРЛ. – Т. 2. (На превеликий жаль, при підготовці тексту не вдалося у
повному обсязі розшифрувати посилання вченого).
52 Карамзин Н. М. История государства Российского. - Т. 3. – Пр. 107, 108.
53 Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград. – СПб, 1872.
– С. 79.

- 54 Густынская летопись. – С. 327.
- 55 Библиотека российская, историческая. – СПб., 1767. – Ч. 1. – С. 300-301.
- 56 Пресняков А. Лекции по русской истории. – М., 1939. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 31.
- 57 Библиотека российская, историческая. – Ч. 1. – С. 300-301.
- 58 ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 425.
- 59 Библиотека российская, историческая. – Ч. 1. – С. 300.
- 60 ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 179; Бандке Г. С. История польского государства. – СПб., 1830. – С. 215.
- 61 Monumenta Poloniae Historica. – Т. 2. – S. 440, 553; Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmódzka i wszystkiej Rusi. – Т. 1. – S. 212; Dlugosz J. Dziejów polskich ksiąg dwanaście. – Т. 2. – S. 166-168; Густынская летопись. – С. 329.
- 62 Шмидт Г. История польского народа. – СПб., 1864. – Т. 1. – С. 106.
- 63 ПСРЛ. – Т. 2.
- 64 Там же.